

- Лепехов С. Ю., Донец А. М., Нестеркин С. П. Герменевтика буддизма. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2006. 180 с.
- Лепехов С. Ю., Донец А. М., Нестеркин С. П. Доктрина зависимого возникновения в тибето-монгольской схоластике. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004. 264 с.
- Потанин Г. Н. Тангуты-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. М., 1950. 563 с.
- Ум и знание. Традиция изучения теории познания в Гоман-дацане тибетского монастыря Дрэпун // авт.-сост., пер. с тибет. Р. Н. Крапивина. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. 307 с.
- Хадалов П. И., Ямшилов Л. Ж., Дандарон Б. Д. Описание сочинений Гунчен-Чжамьян-Шадба-Дорчже. Улан-Удэ, 1962. 126 с.
- Цыбиков Г. Ц. Избранные труды: в 2-х тт. 2-ое изд., Т. 1: Буддист-паломник у святынь Тибета. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. 256 с.
- Щербатской Ф. И. Избранные труды по буддизму / пер. с англ. М.: ГРВЛ «Наука», 1988. 426 с.
- Chandra L. The life and works of HJam-dByangs bZhad-pa. Central Asia Journal Vol. VII. № 3. September, 1962. P. 33–57.
- Dungkar Losang Khrinley. Dungkar. Teleological Great Dictionary (Tibetan Language): Beijing. China Tibetology Publishing House. 2002. 2 388 p.
- Heissig W. Ein mongolisches Textfragment Über den Olotenfürsten Galdan // Sinologische Arbeiten 2. Peking, 1944. P. 92–160.
- Petech L. Notes on Tibetan history of the XVIII century. T'oung-pao. Vol. 52. Roma, 1966. 264 p.
- Rock J. F. The Amnye-macchen range and adjacent territories. Roma, 1950. 145 p.
- Sadhukhan S. K. Biography of the eminent Tibetan scholar 'Jam-dbyans bshad-pa Nag dban brton-'grus (A.D. 1648-1722) // The Tibet Journal. Vol. XVI. № 2. 1991. New Delhi. LTWA. Indraprastha Press. P. 19–34.

УДК 821.512.37 + 82-1

ББК 82.3 (2Рос=Калм)

ХАЛЬМГ АМН ҮГИН ЗОКЪЯЛ ДАВАН ҺЭРЭН «АЛТМА» ПОЭМД

(Фольклор в поэме Г. Даваева «Алтма»)

Б. Х. Борлыкова

Хальмг амн үгин зокъял үүдэврмүдэрн йир байн: эннь домгуд, баатрлг дуулвр, ут туульс, 72 худл, яс кемэлһн, туужс, дуд, йөрэлмүд, магталмуд, тээлвртэ туульс, үлгүрмүд, цецн үгмүд болн хурвнтс.

Нернь туурсн орс востоковед, академик Б. Я. Владимирцов Хальмг назриг Индин дару туулин хойрдгч төрскн гиж нерэдсмн [Владимирцов 1926: 5–6]. П. С. Паллас, Н. И. Веселовский, А. А. Бобровников, К. Ф. Голстунский, А. М. Позднеев, В. Л. Котвич, Н. И. Страхов, А. В. Попов, Б. К. Пашков, Г. Й. Рамстедт болн нань чигн нертэ номтнр хальмг амн үгин зөөриг оньган өгч шинжлсмн.

Бичэч болн шүлгч келнэ көрңиг өргжүлхин төлэ амн үгин зөөр олзлна. Эднэ үүдэврмүд хурц келэрн, сээхн чимлһэрн йилһрнэ. Йиртмжин бээдлиг, күүнэ дотр седклиг, керг-үүлдвриг келн-үгэр зург үзүлжэх мет зурж, умшачин оньгт күргж чадна гисн эрүн керг.

Нертэ орс бичэч М. Горький амн үгин зокъялыг «үгин билгин эклц» гиж нерэдсмн [Литература Калмыкии на современном этапе 1987: 64]. Хальмг урн үгин зокъялд амн үгин үүдэврмүд поэм гидг жанрт хамгин сээнэр олзлгдсмн. Үлгүрлхд, Сусен А. «Тегин үрн» [Сусен 1960], Көглтин Д. «Сар-Герл» [Көглтин 1964] болн нань чигн поэмс. Туульс, туужс, дуд, магталмуд, үлгүрмүд, йөрэлмүд поэмн тогтацд, аһулһд болн заң-

үүлд ик тусан күргжэхнь мөн. В. У. Очиров [Очиров 1990], М. А. Мукабенова [Мукабенова 2009], Н. Ч. Очирова [Очирова 2010] болн нань чигн номтнр хальмг шүлглэнд орсн амн үгин зөөриг шинжлсмн. 2006 жил М. А. Лиджиев «Амн урн зокъял 1920–1980 жж. хальмг шүлглэнд» гидг төрэр номин цол харссмн. Болв өдгэ цаг күртл эн төр зөрм түүрвэчин шүлглэнд гүүнэр шинжлгдэд уга. Үлгүрлэд келхд, Даван Һэрэн «Алтма» поэм.

Даван Һэрэн «Алтма» поэм хамгин сэн, йир сонһн. Поэмн түрүнк нернь «Хулхач». Нернь хажһр болад, хөөннь 1960 ж. «Шүлгүд болн поэмс» хураңһуд «Алтма» гидг нертэһэр поэм барлгдв.

Шүлгч эн үүдэвртэн күүнэ зөрмг, залудуувр йовдл үзүлнэ. Поэмн хол төрнь Алтма көвүнэ эмдрлэр дамжулад, кезэңк хувсхлин өмн бээсн бээдл-жирһл, байн улсин дажржлһ, «күүнэ һарар моһа яһж бэрсинь» үзүлнэ. Шинжлхд, «Алтма» поэм өргн, цецн, сарул ухаһар бичгдсн, хурц нэрн келтэ, философск гүн шинжтэ. Поэм тогтацарн «тууж туужд». Түүрвэч Алтма көвүнэ туужд Ончхан Жирһлин тууж орулна. Поэмн шүлглэн нуриһж дөрвн мөрэс, мөр болһндан хурвн үгэс (хая-хая дөрвн) тогтна.

*Көк теңсин көвәһәс
Киитн тең күртл,
Аһшин серүн һазрас*

Адгин бөөргүд давтл [Даван 1960: 103].
Шүлгүдин эклц даршлһнь нег үзгэр
эклнэ:

*Хасг эргин экнэс
Хар маңһд һатлад,
Харухс өндр шилмүдэс
Хамрин белмүд керчэд* [Даван 1960: 103].
Нег эәһэр эклж бичлһн бүкл мөриг
алцлж келснь «Алтмад» бас харһна:
*Хамр таишлад нарн
Сүүрлх цагнь бол,
Халадг авган аваад,
Сүл герлән өгв* [Даван 1960: 187].

Нег үлү, жирһлин аюһарнь болн
некврэрнь хальмг шүлгләнэ янз һазак
бээдлән бас хуврүлж дахв:

*Дээни элвг кишигинь
Лавлж медсн,
Дакн хаани хээрнд
Күрхэр седсн,
Нег цөн нойн, зээсцг
Цергиг дахж,
(Нерән һарх элдв күцл
Эдниг атхж!)* [Даван 1960: 174].

Шүлгч иим эв-арһар поэмин онцмнь
медүлжэх тасрхаг темдглв. Деер келгдсн цуг
шүлгләнэ эв-арһс түүрвэч шүлгин живкнэ
төлө олзлсмн.

Хальмг номт Очра Уташ «Авторин туск
үг» статьядан Даван Һэрән тускар иигж
бичсмн: «Һэрән элгн-садн, эднэ хотнахн,
тууль-түүкд дурта улс билэ. Теднэ дуулсн
ду, келсн тууль, оln зүсн тууж, үлгүр Һэрэ
бичкнэсн авн соңсч йовсмн... Школд сурн
бээж, эрдм-билгин кружокд орад, нэр-
нааднд орлцад, бийнь ду һарһад (бичэд),
терүндән айс орулад, бийнь домбр цокад,
терүгән дахад дуулдг билэ». Терүнэс иштэ
Даван Һэрэ «Алтма» поэмдан хальмг ул-
син амн үгин зокъял олар олзлад, үүдэврин
келнэ көрңиг улм кеерүлсмн. Поэмд харһсн
амн үгин үүдэвр болһниг шинжлх кергтэ.

Хальмг амн зокъялын нег кеермжнь —
дун. «Хальмг улс дуундан дурта болн хару.
Дун күүнэ эмдрллэ бат залһлдата болсар
«жирһлин жирн нээмн айс, зовлңгин зун
нээмн айс» гиж темдглсн болдг. Ямаран
йовдл эс харһвчн: дән, аюл, зуд болвчн, хүрм,
гиич, байр болвчн — цуг эн тоот дуудтнь
орж дуулдгна» [Окна 1989: 3].

Түүрвэч Даван Һэрэлэ эдл поэмин хол
дүр адуч Алтма ду дуулхдан дурта. Алтма
Эрктнэ Орлма байна адуһинь көөж йовад,
ду дуулна.

*Тойстн болсн харнь
Толһарн наач альвлна,*

*Ата көөсн залунь
Айслули дуулж адрна.
Көөгтсн харңһу сөөд,
Көндлүгин эжго һазрт,
Алтма хатрад йовна,
Арһул үрвэж дуулна.* [Даван 1960: 138].

Поэмин түрүн эңгднь хойр дууна
үгмүд харһна. Эн дуд чинр-утхарн, кев-
янзарн, айсарн болн дуулһарн хоорндан
йилһрнэ.

Хальмг улсин хамгин тааста мал — мөрн.
Хол хаалһд йовсн эздән күлг даңгин нөкд
болдг. Тегэд күлгт нерэдэд, эмтн оln ду
һарһсмн: «Сайг сээхн зеерд», «Солг бор»,
«Ярһа кер», «Ик делтэ кеернь», «Унһн халтр»,
«Көк делтэ күрн», «Хар ажрһта адун»,
«Шаңтахн шарһ мөрн», «Хээч тамһта ке-
ернь», «Хар унһн жора» болн нань чигн.

«Алтма» поэмд «Серк зоота зеерд мини»
дун харһна. Эн дуунд залу-зөрмгин тускар
келгднэ. Дууна аһулһ үлгүрмүдэр дамжулж
келж болхмн: «Мөрнэ сээг холд йовж
мед, залуһин сээг кеер йовж мед». Йоста
залуһин үкл кеер учрдг, «залу күн зөрсән
эс күцэхлэ, нерән геедг, чон бэрсән алдхла,
харһндг». Алтма эзн нойнаннь, ээмгиннь
нер һутаһгоһар, Эрктнэ байнас адуһинь
хулхална.

Поэмд орсн хойрдгч дунь — «Сөм хамр-
та пранц». Эн дун айсин кемжәһэр ут, учр-
утхарн болхла, туужлгч. Жирһлд учрсн хамг
сэн тоотднь килмжтәнь, му тоотднь дурго
болдгинь ил медгднэ. Төрскән туурһн,
иргчин сээхнд итклһн — цецн ухан амн
үгин үүдэврмүдт хол орм эзлнэ. Тууж үйэс
үйд келгдэд, оln-эмтнэ бээдл жирһлиг
залһлдулж, седклиннь килмжиг батрулна.

1812 жил Францин церг Эрәсәһүр дэврхд
хальмгуд эмән эрвллго орлцад, аврлг уга хор-
тыг Москваһас Франц күртл көөһэд, байр-
та диилврән жидин үзүрт авч ирсмн. Терүг
герчлжэх дун «Сөм хамрта пранц»:

*Сөм хамрта пранцла
Сөрглән бээж чавчлдав,
Чавчлән гиж чавчлдсн угав,
Әмнәннь арһд чавчлдав.
Төгрг цаһан нууриг
Төгәлн бээж чавчлдав,
Чавчлән гиж чавчлдсн угав,
Әмнәннь арһд чавчлдав.*

*Зес ногтнь шаргнал,
Зеерд мини холһална,
Зергдэд ирсн дээснлэ
Зевтәхн үлдәрн чавчлдав* [Даван 1960:
173].

Түүрвэч поэмдан «Сөм хамрта пранц» дууна нег хувлвр олзлсмн. Эн дууг ода чигн көгшд дуулна. Л. Цебековин «Сто калмыцких песен» болн Б. Оконовин «Төрснн һазрин дуд» дуудын харанһудт орулгдсмн. «Серк зоота зеерд мини» дун дегтрмүдт харһсн уга.

Эрэсэн медлд орснас нааран хальмгуд халун цусан асхад, эмэн эрвллго, һавшунан, эв-дован үзүлж, дэврсн цуг дээснэ өмнэс босч, нер һарч йовсинь мана орн-нутгин туужд билршго үзгэр барлата. Теднэ негнь — Ончхан Жирһл (поэмд Ончхин Жирһл). Эн күүнэ амдрлин тускар кесгнь баһар меднэ. Шинжлхд, «Алтма» поэмд Ончхан Жирһлин тускар иигж бичэтэ:

Ик-Цоохрин өвр нутгас

Онц цегр бүрджэ,

Ирлин медлд күрч өгтл,

Ончхин Жирһл толһалжэ.

«Ончхан Жирһл (Цевг-Увша Жирһл) тавдгч үйдэн алдр Аюка хаана салтр, Эрктн нутга угарһсн зээсн Цевг-Увшин өрк-бүлд, 1772–1778 жж. алднд һарч. Төрскэн харсгч 1812 ж. дээнд орлцж, зөргэрн чигн, шүлгэрн чигн туурсн баатр болчкад бичэч деерэн земгэ билгтэ көгжмч бээсмн» [Бичэчнрин туск үг 2007: 9].

Нойдудла ноолда кехлэрн, Ончхан Жирһл хамгин күчтэ зер-зев — хурц үг олзлдг билэ. Хальмг сээчүдэс болн хаана йосна өмнэс ээлго, зөргтэ шүлгч зөрж келдг бээсмн. Тегэд хальмг нойдуд-зээснүд тиим амрлтго күүнэ аминь бэрж зогсахар седсмн.

Кезэнэс авн амн үгин чилшго зөөр болж үлдсн туульмуд, туужс, үлгүрмүд үйэс үйд келгдэд, эндр өдр сээхн чимлһтэ хурц келэрн күүнэ чееж байрлулна. Хальмг эмтн хурвнтс бас өргэр олзлж йовсмн.

«Керсү ухата, келндэн хурц улс хоорндан үг бэрлдж сөрдг бээсмн. Ке сээхн янзта, гүн ухан-тоолврта хэрү олж авсн күн мергн, цецн, билгтэ күүнд тоолгддг билэ. Хурвнтс меддг улс дунд йоста марһан болхлаг, иим марһаг үзж, соңссн күн бийэн хөвтэд тоолад, келндэн билгтэ улсиг медсндэн байрлддг бээсмн.

Тээлвртэ туульд цээлһврнь түрүлэд келэд өгчкхлэ, тээлврнь хэрүнь болдг. Хурвнтст болхла, цээлһврнь хойрдгч энгдн өггднэ. Энүгэрн хурвнтс тээлвртэ тууляс йилһрнэ. Хурвнтс хальмг улсин мергн билгинь үзүлжэнэ. Орчлнд эдл хурвн юмн бээхиг медж авхин төлэ, гүн ухан-тоолврин сээхн товчлтс кергтэ. Хурвнтс меддг күн гүн сурһульта, хурц мергжлтэ болх зөвтэ бээсмн. Тиим улс ухан тоолврас, у чеежэсн үүдсн хэрү олж авдг. Тер учрар чигн нег сурврт хойр-хурвн зүсн хурвнтсар хэрү өггднэ» [Кел өргжүллһнэ дегтр 1994: 160].

Даван Һэрэн «Алтма» поэмд Ончхан Жирһл Бадм нойнла шатр наадад шүүгдхлэрн, цецн, хурц үгтэ хурвнтс келсмн. Эн хурвнтс Ончхан Жирһл бичсн «Дөрлдэн» поэмла дүнцүлж хэлэй.

Даван Һэрэн «Алтма» поэмд орсн хурвнтс Ончхан Жирһлин «Дөрлдэн» поэмин хурвнтсла өөрхн. Зуг зэрм үгмүд учр-

Даван Һэрэн «Алтма» поэмд болн Ончхан Жирһлин «Дөрлдэн» поэмд өггдэжэ хурвнтс

Даван Һэрэн «Алтма» поэмас	Ончхан Жирһлин «Дөрлдэн» поэмас	Йилһлтс
1	2	3
<p><i>Ташлһна хурвн зүүл</i></p> <p>Савһр кегэд, тос ташидг, Саалин шимд көк ташидг, Санан иктэ кү ташидг [[Даван 1960: 179].</p>	<p><i>Ташлһна хурвн зүүл</i></p> <p>Савлд кегэд, тос ташидг, Саалин шимд көк ташидг, Санан иктэ кү ташидг [Ончхан 1959: 53–54].</p>	<p>савһр — дүцнхд, тосна бээдл медүлжэх үг. савл — хуучн үг эркшилтэ, ямта, цолта улс, сээчүд эдлдг бэрүлтэ ааһ [Пүрбэн 1996: 129].</p>
<p><i>Чичлһнэ хурвн зүүл</i></p> <p>Шор кезж мах чичдг, Шогжэ кезж захс чичдг, Шог һарһсн кү чичдг [Даван 1960: 180].</p>	<p><i>Чичлһнэ хурвн зүүл</i></p> <p>Шөв кезж захс чичдг, Шор кезж цус чичдг, Шог һарһсн кү чичдг [Ончхан 1959: 54].</p>	<p>шор — хурц үзүртэ зорсн модн шөв — захс анһндг зер-зев шогжэ — бичкн, хурц, нэрхн иртэ утх [Монраев 2002: 200]. шор кезж цус чичх — хотд хөөнэ цус кегэд, амнь бооһад, модар шорлад болһдг.</p>

1	2	3
<p><u>Болигон хурвн зүүл</u></p> <p><i>Дольгалж гүүсн уснд Цоорг хархж болиго, Догшин үүлин өмнэс Цогцар зүткэж болиго. Заян иктэв гиж, Зүрк авлж болиго, Зөвнь хатлсн күүнэ Седкл дишлж болиго</i> [Даван 1960: 180].</p>	<p>—</p>	<p>Ончхан Жирһлин «Дөрлдөн» поэмд болигон хурвн зүүл харһсн уга.</p>
<p><u>Кецүһин хурвн зүүл</u></p> <p><i>Үүрмгиг үүрмгэр боож, батлхд кецү, Үкрин өврт зармиг, тогтахд кецү, Үг медиго танд, келж медүлхд кецү (Бадм нойнд)</i> [Даван 1960: 181].</p>	<p><u>Кецүһин хурвн зүүл</u></p> <p><i>Үүрмгиг үүрмгэр боож батлхд кецү, Үкрин өврт зармиг тогтахд кецү, Үг медиго танд медүлх кецү</i> [Ончхан 1959: 55].</p>	<p>Кецүһин хурвн зүүл хойр поэмд эдл.</p>
<p><u>Баахна хурвн зүүл</u></p> <p><i>Ээжнр дундан бээх Эрк көвүн баахн, Элвг теегин өрчд Элэ шовун баахн, Эв уга болхла, Зүркнэ күчн — баахн</i> [Даван 1960: 182].</p>	<p><u>Баахна хурвн зүүл</u></p> <p><i>Ээжнр дундан бээх Эрк көвүн баахн, Элвг теегин өрчд Элэ шовун баахн, Эв уга болхла, Зүркнэ күчн баахн</i> [Ончхан 1959: 55-56].</p>	<p>Баахна хурвн зүүл хойр поэмд эдл.</p>
<p><u>Дорин хурвн зүүл</u></p> <p><i>Хотан хэрүлсн нохаһас Харңһу нойн дор, Хол һазрин өшэтнэс Ховдг нойн дор, Шүрүн худгин уснас Шүүгдсн нойн дор</i> [Даван 1960: 182].</p>	<p><u>Дорин хурвн зүүл</u></p> <p><i>Хош дахсн нохаһас Хэрг нойн дор, Хол һазрин өшэтнэс Ховдг нойн дор, Шүрүн худгин уснас Шүүгдсн нойн дор</i> [Ончхан 1959: 56].</p>	<p><i>хотан хэрүлсн ноха — селәһән харулсн ноха хош дахсн ноха — нүүлһнлэ бүүр дахсн ноха харңһу — харңһу чеежтэ күн хэрг — бишрктг, эмәдг</i></p>
<p>—</p>	<p><u>Дорин хурвн зүүл</u></p> <p><i>Мууһин хурвн шажнд Му эмч кү эмнхлэ — Күүнэ миснг болдг, тер нег му. Му зурхач сүүр ясхла — Эрлгин элч болдг, тер хойрдвар му. Му гелң шандва цуглулхла — Ширгин хорха болдг, тер хурвдар му.</i> [Ончхан 1959: 52]</p>	<p>Даван Гэрэн «Алтма» поэмд дорин хурвн зүүл харһсн уга.</p>

утхарн йилһвртэ (*савһр — савл, шор — шөв, шогжэ — шор, хотан хэрүлсн ноха — хош дахсн ноха, харһһу — хэрг*). Даван Һэрэн «Алтма» поэмд «мууһин һурвн шажнд» гидг һурвнт харһхш, терүнэ ормд «болшгон һурвн зүүл» орна. Тегэд энүнэс иштэ, мана хэлэцэр, эмтнэс соңссн Даван Һэрэ Ончхан Жирһлин һурвнтас нег хувлвр авч, поэман бичсмн.

«Жаңһр» — хальмг улсин амн үгин хамгин байн учр-утхта, гүн аһулһта, келни билгэрн хурц, кев-янзарн өвэрц баатрлг дуулвр мөн. Тегэд чигн Хальмг Таңһчд «Жаңһрар» сонһмсч, бахмж, өврмж эс кесн шүлгч уга гиж сангдна.

Хальмг улст адрута, хату-мөтү жирһлин хаалһднь «Жаңһрин» гүн учр-утхнь, барс мет баатрмудын дүрмүднь ямр ик тусан күргснэ тускар шүлгч Даван Һэрэ шүлглэнэ үүдэвртэн хурцар товчлсмн.

Поэмин һоллгч дүр Алтма Жаңһрин баатр мет хаалһдан һарад йовхин өмн эзн Санжд, ээмгин улстан, эдстэ бурхнд мөргэд, өмн андаһаран тэвнэ:

*Һаң-халун, салькн
Һазр хол болвчн,
Һатлад көөх адуг
Һарттн асрад өгсв.*

*Үгдэн эс күрхинь
Үклин мууһар үксв,
Күүни адгар түрхнь
Күүцл болад өгсв.*

*Көөһад эс ирхнь
Күлг мөрм дарг,
Келкэ нээмн чимгм
Көдө болһар тарг.*

*Өнчн Гүмб уңгарн
Өрк тасрад хуурсв,
Өлңгин бүрд кевтжэ,
Өтн хорхад шимүлсв [Даван 1960:
123–124].*

Хальмг келнэ урн билгин нег сээхн янзнь магталмуд мөн, «магтад оркхларн — өргэд оркдг». Тегэд оln жилин эргцд эдлгдж, келлһнэ нег чинртэ хувнь болж бээхнь орта. Хальмг келнд өвэрц, сээхн чимлһтэ магталмуд олар харһна.

Номт Е. Э. Хабунован бичсэр: «Өөрд-хальмгин амн үгин улмжллын нег өвэрц төрл зүү болжахнь — магтал мөн. Юн чигн юмна йилһрңгү бахрхн сээхн шинжнь магталд урн үгэр чимж дүрслгднэ. Магтал оln шинжсэрн йөрэлд өөрхн. Магтал йөрөлшң үгин ид-сидт иткэд үүдэгдсн болдг. Аңхн цагин күн мел келсэр болх гиж сандг, үгин

сидт йорлдг бээсмн. Эн үүдэврмуд заңшл, заң-үллэ бат залһлдата болна... Уңг-тохман магтдг заңшл бас нег цагт делгрж йовсмн. Уңг-тохм болһн эврэ урата болдг. Ураһан дуудад, омг сүрәһән өргэд, хортн дээсэн дарад цуцрл уга, юмнас сүрдл уга йовсн болдг. Уңг-тохман магтжах урад эврәннь уг йозуран илткж үзүлдг, өвэрц шинжән өөдлүлж дүрслдг бээсмн. Эн саамд уңг-тохмин үзмж болжах эрдм, өвэрц заң-бэрц бас урад темдлгднэ» [Хабунова 2005: 74–75].

Хойр мөртэ адуч Алтман худрһднь орад ирхлэ, эн арнзл болсн харин аминь татад, тер хойрин өмнэс зөрэд, уңг-тохмин ураһан хээкрэд теднүр дэврв:

*Жил нас зокасн
Жирһл гидг угатя
Күүдр күзүтэ һалзнта
Күүкн нойна алвт,*

*Санад зөрснь күцдг
Сатхл гидг ээмгтэ,
Садь-бодь бурхдин
Сакад өгсн тохмта,*

*Хээкрэд өгхлэ көөрдг,
Хаһа бээтл дэврдг,
Харһһу сөөһин бииднь
Хотн бийүрнь ордг,*

*Отг эзлсн байн
Овшин Санжгин адуч,
Алдло хайдг,
Тэвэл уга татдг,*

*Заячин зокаһад өгсн
Залу хурдн харта,
Өнчин гүмб уңгин
Өтән нәрхн харв! [Даван 1960: 145–
146].*

Күүнэ жирһлд юн эс учрна. Цуг эн йовдлмуд үзүлж, цөөлһж чадм үгмүд олж авч, тер йовдлыг медүлж, батлад күн йөрөлмүдтән орулна. Хальмг күн эврәннь бээдл-жирһлд йөрөл яһж эңкрлж олзлдг бээсинь Даван Һэрэн «Алтма» поэмас үзгднэ.

Алтмаг хаалһд һарад йовжахднь, хотна өвгд, залус күүндж суужахлань, эзн Санж көвүг йөрөв:

*— Мөрнэ көлин йовуднь
Мөңгн хаалһар тэвгдэж,
Мөрн деерк залуһин
Мөсн зүркн батржэ.
Тер һазрин холдан
Торл уга күрч,
Торч авх адуһан
Тооһин олар көөжэ,
Авгин сансн санаһан
Алтн хаалһар күцэжэ,*

*Амһа мөлтрл угаһар
Атаһан күтц булаж.
Көндлц аюл угаһар
Көлдән цугтнь мөргүлж,
Көөгулин ажрһ адуһан
Көөһэд ирх болтха!* [Даван 1960: 133–134].

Санжин герт цуглрсн цуг хотна улс эзнэ өргсн йөрәлиг бүтхә гһһэд, хәрүһинь иигж келнә:

*Нойн зерг өршәж,
Номин йосар күцтхә!
Санжсин йөрәл шиңж,
Санси үүлнь бүдтхә!*
[Даван 1960: 134].

Хальмг улсин авъясар йөрәлиг медәтә күн келдг. Тегәд Сатхл ээмгин көгшә Алтмад йөрәлин үгән нерәднә:

*— Әмд йовад, байрта ир,
Әмән саглж әрвл,
Әмтнә келсн ухана
Алькинь үнн болһнач?* [Даван 1960: 135].

Деер келгдсн йөрәлмүд аһулһарн — хаалһин йөрәлмүд. Шүлгч кезәңк йөрәлмүдәс иш авч, шүлгин кев-янзд орулж, поэмин урн үгин седв үзүлжәнә.

Ашлад келхд, амн үгин зөөр хальмг урн үгин зокъялын алтн булг. Энүнәс бәрмт авч олн поэм үүдсмн. Үлгүрлхд, Даван Һәрә «Алтма» поэмдан амн үгин зокъялыг урн кевәр олзлсмн. Түүкч үүдәвртән зурһан һурвнтс, һурвн йөрәл, хойр ду, нег тууж, нег андһар, нег уңг-тохмин ура, нег үлгүр орулж, поэмин тогтациг, аһулһиг болн келнә көрңгиг гүүдлүлж, улм кеерүлсмн. Зәрм амн үгин зокъял дегтрмүдт урднь бичгдәд уга, соңсгдәд уга. Келхд, «Серк зоота зеерд мини» дун, уңг-тохмин ура, йөрәлмүд болн нань чигн үүдәврмүд. Ончхан Жирһл келсн һурвнтс (ташлһна һурвн зүүл, чичлһнә һурвн зүүл, болшгон һурвн зүүл, кецүһин һурвн зүүл, баахна һурвн зүүл, дорин һурвн зүүл) поэмин тогтациг сонһн кежәхнь лавта. Темдглхд, Даван Һәрә һурвнтс гиж нерәдлго, кезәңкәр *һурвн зүүл* (һурвн юмн) гиж келж.

Мана ухан-тоолврар, Даван Һәрән «Алтма» поэмиг цааранднь амн үгин болн келнә халхас улм гүүнәр шинжлх кергтә.

Литератур

Владимирцов Б. Я. Образцы монгольской народной словесности» (С.-З. Монголия). Л.: Изд. ин-та живых вост. яз., 1926. 202 с.

Бичәчрин туск үг: очерк // сост. Л. Н. Мушанова, В. К. Шуграева. Слово о писателях. Элст: ЗАОР «НПП «Джангар», 2007. 352 х.

Даван Һ. Шүлгүд болн поэмс. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1960. 223 х.

Кел өргжүлһнә дегтр 5–9 кл. (Учебное пособие по развитию речи в 5–9 классах) / сост. А. Каляев. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1994. 231 с.

Көглтин Д. Сар-Герл. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1964. 92 х.

Литература Калмыкии на современном этапе: проблемы идейно-художественного развития. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1987. 127 с.

Мукабенова М. А. Мифологические и фольклорные основы калмыцкой литературной поэмы-сказки: автореф. дис... канд. филол. наук. Майкоп, 2009. 22 с.

Окна Борис. Дууна үндснь — жирһл // Төрсн һазрин дуд / сост. Оконов Б. Б. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1989. 308 х.

Ончхан Жирһл. һашута цаг. Шүлгүд. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1959. 69 х.

Оциров В. У. Литература и фольклор: проблемы взаимодействия в жанре поэмы // Труды VI Научно-практической конференции молодых ученых и специалистов. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1990. С. 74–76.

Очирова Н. Ч. Этнокультурные ценности фольклора в творчестве калмыцких писателей (на материале творчества К. Э. Эрендженова, А. Б. Бадмаева, А. Г. Балакаева) // Этнопедагогическая коннотация содержания непрерывного образования: материалы Межрегион. науч. конф., посвящ. 40-летию КГУ и 70-летию высшего образования Калмыкии (г. Элиста, 6–9 октября 2010 г.). Элиста: Изд-во КГУ, 2010. С. 118–122.

Очра Уташ. Авторин туск үг // Даван Һ. Шүлгүд болн поэмс. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1960. 223 х.

Пүрбән Г. Ц. Хальмгудын заңшалта бәэцин тәәлвр толь. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1996. 176 х.

Сусен А. Теегин урн. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1960. 109 х.

Хабуна Е. Э. Һулмт. Хальмгудын әмдрин эргцин заңүүл болн амн үүдәвр. Элст: АОР «НПП «Джангар», 2005. 205 х.